

Uppsala
Medicinhistoriska
Förenings
Årsskrift | 2022

”En kort undervisning för Barnmorskor” - en handskrift av veterinären Peter Hernquist och några tankar om undervisningen i förlossningskonst

Lars-Erik Appelgren

Inledning

Den svenska veterinärundervisningen startades officiellt i Skara 1775 av Linnélärlingen Peter Hernquist.

Peter Hernquist fick efter studier i Uppsala under Carl von Linné i bland annat medicin ett uppdrag att utbilda sig till veterinär vid den 1761 grundade veterinärskolan – f.ö. den första i världen. Han avreste 1763 till Lyon och efter studier i såväl Lyon som Paris återvände han till Sverige 1769. Det dröjde dock 6 år innan han fick medel att starta veterinärundervisningen. Hernquist hade under hela studietiden i Frankrike så ofta han hade tillfälle auskulterat på olika humansjukhus eftersom han inte sällan tyckte att det verkade svårt att kunna försörja sig på veterinärmedicin och att man var illa sedd om man sysslade med djur.

Kopplingen till humanmedicinen speglas i den första kända studieplanen vid veterinärskolan i Skara. Den komparativa medicinen var viktig för Hernquist: Ur läroplanen för den första veterinärundervisningen på 1770-talet (1):

De saker som föreställas och kräwes äro mäst följande:

Eleverne läras ...

B. Anatomia Corporis Humanii et Brutorum [dvs. både människans och djurens anatomi] ... D. Pathologia. Generalis handlar om folks och djurs sjukdomar. ... F. Classes, Genera et

species Morborum. Människors och djurs sjukdomar beskrivas til sina tecken.

Som framgår av läroplanen undervisades det i både djurs och människors anatomi och sjukdomar.

Hernquists humanmedicinska verksamhet

Hernquist ägnade sig åt humanmedicinsk verksamhet i sitt eget "lazaret" i Skara där framförallt könssjukdomar behandlades, något som tidigare beskrivits i en tidigare årsskrift (2). Han blev också någon gång tillförordnad "provincialmedicus" trots avsaknad av formell behörighet.

En kort undervisning för Barnmorskor

I den digra samling av handskrifter som Hernquist lämnat efter sig finns ett dokument på hela 68 foliosidor som heter "En kort undervisning för Barnmorskor" (3). Fig. 1. Den har sannolikt tillkommit tidigast 1785 (4).

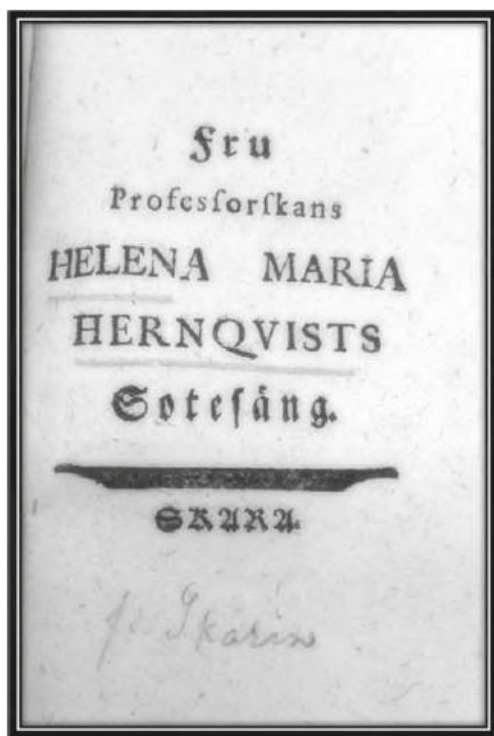
Figur 1. Inledningen till Hernquists handskrift "En kort undervisning för Barnmorskor".
(Veterinärhistoriska museet i Skara.)

Kanske var det Hernquists egen sorgliga erfarenhet av förlossning med dödlig utgång som fick honom att skriva ner denna lärobok? Hernquists hustru avled nämligen i barnsäng 1782 och hans nyfödde son dog strax därefter. Det finns

dokument som talar för att det var barnsängsfeber som ändade professorskan Hernquists liv. I en minnesskrift från begravningen (Fig. 2) uttalas följande ”till dess Man”:

*... Men döden synes djärf:
Han re'n i mina ådror spridt
Sin Feber-eld, sitt gift;
Hans yra i min själ har stridt
Mot tankans sunda drift.*

I en annan skrift från begravningen står det följande om Hernquists maka: ”Blef Gift Den 8 Junii 1781. Afled Efter En Swår Barnsbörd Och Åtta Dagers Sjukdom Den 30. April 1782.”

Figur 2. Minnesskrift tryckt i Skara 1782.

Har Hernquist undervisat barnmorskor?

Huruvida Hernquist verkligen har undervisat barnmorskor är inte känt. Det finns ytterligare ett dokument i den

Hernquistska handskriftsamlingen som är skrivet av okänd hand och som är en direkt avskrift av Hernquists *En kort undervisning för Barnmorskor*, något som talar för att hans ursprungsdokument kan ha tjänat som förlaga för flera studerande.

Undervisades veterinäreleverna i human förlossningskonst?

Att han förmedlade teoretiska kunskaper om human förlossning till sina veterinärlärlingar är känt, något som också framgår av ett protokoll från sockenstämman i Husaby pastorat den 18 maj 1812. Det diskuterades om man skulle anställa en utbildad barnmorska:

För närvarande tycktes wäl, at behowet icke wore så synnerl[igen] påträngande, då inom Socknen fanns en af Afll[edne] Professor Hernqvists Elever i Veterinari Vettenskapen som förstod något och äfven biståt, och säkerligen framdeles skulle, då han påkallades, finnas benägen att bistå, i denna del.

Den Hernquist-elev som diskuterades var Petter Hultberg (1781-1825) och denne hade tidigare framförallt sysslat med hovslageri (!) vid Västgöta dragonregemente. (cit fr. 5).

Vad innehåller Hernquists En kort undervisning för Barnmorskor?

Handskriften är indelad i 3 delar med underavdelningar och verkar ta upp allt väsentligt som en barnmorska kan behöva bistå med såväl vid naturlig som vid komplicerad förlossning.

Den första delen har titeln ”Om Barnmorskorna i allmänhet” och börjar med olika definitioner, till exempel vad en förlossning är:

Med förlossning förstår man et sådant wärk hwarmedelst et i Lifmodern warande Barn går härifrån ut och föds til werlden.

Förlossning kan indelas i naturlig, svår och mödosam och owanlig och mot naturen stridande.

Sedan beskrivs hur en barnmorska ska vara. Bland annat sägs följande:

En Jordegumma bör wara wan med et anständigt och ärbart lefwerne, hafwa goda seder, wara tystlåten och kunna förtiga hemligheter.

Det påpekas sedan det nödvändiga i att undervisa Jordgummor. [Hernquist använder omväxlande ”Barnmorska” eller ”Jordegumma”.]

Allmänna synpunkter lämnas på okunniga kvinnor som utan utbildning ägnar sig åt förlossningshjälp vilket kan medföra fara för såväl barn som moder. I samband med *svår* och *modosam förlossning* konstaterar Hernquist med emfas att instrumentanvändning inte tillhör barnmorskornas område:

Jag går alltså förbi instrumenters rätta bruk; de böra på allwar brukas af kunniga läkare och af de i konsten ärfarne Fältskärer.

Ganska utförliga anatomiska beskrivningar lämnas om såväl de mjuka som hårda ”Födslodelarna” och om ägget, fostrets början och efterbörden.

Sedan följer:

Tekn [tecken] som gå före födslen och ge den tilkänna” Olika slags ”wärkar” definieras: ”Falska wärkar och rätta wärkar ...

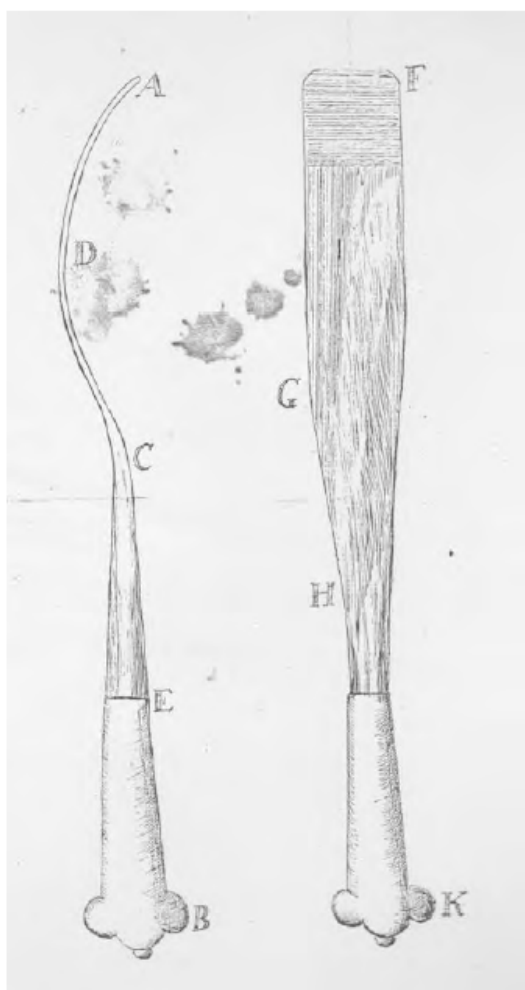
hafwande quinna plågas stadiggt af en påtvingande urin och en ländwårk som strækker sig nedåt låren. Dessa wårkar äro drågliga i början, korta och går snart öfwer och märkas allenast om dagen eller mot afton. Men de äro understundom rätt häftiga och hindra Quinnan från att gå under det de pågå och förordsaka oro. Man måste ej låta dessa wårkar bedraga sig, ei heller skall man af dem taga sig anledning at skynda på födslen. Ännu är ei tiden kommen ... Dessa förutgående Wårkar skiljas från de rätta som gå näst före födslen hwilka senare äro långvarande. De rätta wårkarna komma ei förrän Moderöpnigen är aldeles utplånad och nästan lika stor med skidans öpnig, de andra wisa sig några dar eller flera weckor förut. Dessa wårkar böra äfwen skiljas från hafwande Quinnors ref [anfallsvis uppträdande, häftiga (knipande) smärtor i buken] och colique hwarmed dessa ofta plågas emot slutet af 3dje Månaden. ... Uti en wäder colique är wårken ostadig ... Barnwårkarna skiftas om. Gå upifrån nedåt till sielfwa lifmoderöpnigen ... Coliquen går öfwer och lindras med warma servietter lagda om magen eller med intagen mandelolja, åderlåtning och upmjukande clistir. Men Barnwårkarna ökas och wäckas däraf.

Undersökningar som ”anställs under Barnswårkarna” beskrivs ganska ingående.

I den andra delen av handskriften beskrivs till exempel ”Sätt at utdrag Moderkakan”. Sedan ges ganska utförliga beskrivningar av åtgärder vid olika fellägen och ”Mot naturens ordning stridande förlossningar ...” såsom: ”Då Barnets fötter komma först”, ”Hwanskaplige Barns födsel” och så vidare.

I den tredje delen (sectionen) beskrivs även ”Huru en Barnmorska skall skicka sig wid missfall”. Blodstörtningar skildras – med rätta - som besvärliga och mycket hotfulla komplikationer.

Hela handskriften avslutas med ett tillägg [i annat format] och överskrift av en annan handstil: ”Öfversatt af Lector Heerenquist på Landshöfdingens Gref Lagerbergs begäran”. Detta tillägg handlar om bland annat ett förlossningsinstrument konstruerat av flamländaren Rigandeanu. Instrumentet finns avbildat på ett särskilt blad. (Fig. 3).

Figur 3. Förlossningsinstrument konstruerat av flamländaren Rigandeanu.

Förlagor till Hernquists "Underwisning för Barnmorskor"?

Några av de handskrifter som Hernquist lämnat efter sig utgör översättningar [delvisa] av och kommentarer till dåtida handböcker som inköpts. Så anses till exempel handskriften

HS059/Zoopharmacologia vara en refererande beskrivning av innehållet i en handbok skriven av Ratzeburg (6). I detta fall har författaren inte kunnat hitta någon direkt förlaga till hans ”En kort undervisning för Barnmorskor” i den boksamling som finns bevarad efter Hernquist och hans efterträdare Lars Tidén. Tyvärr saknas nog många böcker i den ursprungliga Hernquistska samlingen på grund av den brand som drabbade Brogården 1802. Brogården är den gård som Peter Hernquist fick 1775 för att där kunna starta den första veterinärutbildningen i Sverige. Den efter branden 1802 nyuppförda byggnaden utgör i dag Veterinärhistoriska museet i Skara.

Den äldre boksamling som finns i Skara i dag utgörs av Peter Hernquists [det som räddades undan branden], Lars Tidéns och N E Forssells boksamlingar. På 1950-talet katalogiserade bibliotekarie Margareta Åkesson biblioteket och hennes katalog (gemenligen kallad Grållan på grund av sina grå pärmar) finns tillgänglig via nätet: <http://grollan.slub.se/>.

Ur samlingarna har författaren granskat några verk som handlar om obstetrik och som tidsmässigt kan ha funnits tillgängliga för Peter Hernquist när han skrev sin ”Undervisning för Barnmorskor”.

De aktuella böckerna är:

Fried, G. A. Anfangsgründe der Geburtshilfe zum Gebrauche seiner Vorlesungen. Neue Aufl. Strassb., 1787;

Plenk, J. Anfangsgründe der Geburtshilfe. 3. verb. Aufl., Wien, 1781;

Sacombe, J. F. Neue Theorie der Geburtshilfe, Frankfurt, 1796;

Stein, G. W. Practische Anleitung zur Geburtshilfe. 2. u. vem. Aufl. Cassel, 1777;

Arneman, J. Bibliothek für die Medicin, Chirurgie und Geburtshülfe von einer Gesellschaft von Gelehrten. Hrsg.. Bd 1:H.1-2, Göttingen, 1799;

Manningham, R. Artis obstetricariae compendium ... auct. Philippo Adolpho Boehmero, Halae Magdeburgicae, 1746;

Röderer, J. G. Elementa artis obstetriciae ... Denuo edidit ... Henricus Augustus Wrisberg, Gottingae, 1766;

Ingen av dessa böcker verkar vara en direkt förlaga till Hernquists handskrift. Rubrikerna och innehållet i de aktuella böckerna överensstämmer i stort med de förlossningsbeskrivningar som Hernquist - oftast i mer kortfattad form - tar upp. De två sista redovisade skrifterna i raden är avfattade på latin, men såvitt författaren kunnat utröna ger inte rubrikerna i dessa texter anledning att tro att dessa skulle vara direkta förlagor till Hernquists handskrift.

Senare undervisning i obstetrik för veterinärer

Hernquists efterträdare Lars Tidén

Det är intressant att Lars Tidén, som även formellt var läkare och efterträdde Hernquist, har efterlämnat en summarisk handskrift (7) där han ”stolpvis” kommenterar en handbok i human obstetrik. Denna kom ut tre år före Hernquists död: Denman, T. *An introduction to the practice of midwifery*. Vol. 1-2. 4th ed. London, 1805. I detta fyrsidiga dokument kommenteras bland annat människobarnets huvudstorlek i relation till olika djurslag, det humana bäckenets egenskaper och vilka problem det kan skapa i

samband med förlossningen. I anslutning till bokens beskrivning av uretra kommenterar Tidén: ”Urethra är i avseende til sin bygnad utsatt f. mindre sjukdom hos karlar.” och vid trånga förlossningsvägar: ”Emollierande [smörjande] grötar, ej öppnas med kraft; opiater om plågan svår.”

Undervisningen i obstetrik under senare delen av 1800-talet

Obstetrikundervisning av veterinärstudenter var framförallt av teoretisk art och 1875 utgav professorn Sjöstedt en lärobok: ”Handbok i förlossningskonsten för veterinärer och uppfödare av husdjur” (8). När John Vennerholm utnämns till professor i obstetrik och kirurgi överlät han efter några år undervisningen i förlossningslära till adjunkten Harry Stålfors 1904. Stålfors följde under fyra månader undervisningen i obstetrik och gynekologi vid Karolinska mediko-kirurgiska institutet samt avlade godkända förhör i de kurser som fordras i nämnda ämnen för medicine licentiatexamen (8).

Undervisningen fick sedan en påtagligt praktisk inriktning mot hanteringen av komplikationer i samband med förlossningar på stora djur. Stålfors introducerade det moment, som alltså i veterinärundervisningen kallas för ”Lådan”. Kursen ”Lådan” är övningar med döda kalvar i lådfantomer och i denna kan fellägen och andra komplikationer simuleras på ett mycket realistiskt sätt. Stålfors fantom har tjänat som modell och har tillverkats och använts i veterinärutbildningen i många andra länder (8). Efter bruk i generationer av veterinärstudenter är denna oerhört nyttiga och praktiska undervisning fortfarande mycket populär vilket framgår av en aktuell blogg från en veterinärstudent:

Tjoho! Idag har jag dragit ut kalvar! För er oinvigda innebär "lådakursen" att man tränar på att dra ut (döda) kalvar ur trälådor

(innehållande ett riktigt kobäcken samt en läderlivmoder som man lägger kalven i) som ska föreställa kossor. Man får därmed lära sig att lägerätta kalvar som ligger på sniskan och inte kan födas fram på egen hand. Ibland ligger kalven rätt men man måste ändå hjälpa till att dra ut den ifall kossan har för svaga värkar eller för trånga förlossningsvägar. Våldigt praktiskt, väldigt roligt, väldigt kletigt. (9). Fig 4.

Figur 4. Lådan då och nu.

Övre bilden visar veterinärelever som i början på 1900-talet arbetar med simulerad förlossningshjälp under överinseende av Stålfors, som konstruerat fantomlådan. (Foto: Veterinärhistoriska museet, Skara)

Den nedre bilden visar dagens (2018) utbildning i samma situation. (Foto: Renée Båge).

Numera undervisas inte veterinärstudenter i human förlossningslära, men så sent som 1947 fanns komparativa aspekter gentemot human obstetrik. I ett veterinärmedicinskt kompendium visades en bild på ”Anteversio och Retroversio

uteri [uterus vriden framåt respektive bakåt] hos homo” att jämföras med motsvarande tillstånd på stordjur:

Benämningarna härstamma från humanobstetriken, De innebära en knäbildning på livmodern framåt resp. bakåt. På grund av husdjurens kroppshållning är ju hos dessa endast anteversion möjlig ... (10)

Det är kanske inte förvånande att Hernquist ville bibringa sina veterinärelever någon kunskap även om human förlossningskonst. Han ville ju så gärna att hans examinerade veterinärer skulle få litet högre status. Ytterligare ett sätt som användes för att höja anseendet var att utbilda de elever som hade en ”böjelig” röst [det vill säga kunde sjunga] till kantorer, något som avsågs medföra en statushöjning i socknen där de arbetade med djur.”

Referenser

1. Jönsson, G. och Garmer, L Veterinärmedicinens vagga i Västergötland. I ”Medicinhistoria i Västergötland”, Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift 2003-2004, Skara, 121-130.
2. Appelgren, L-E. Peter Hernquists boskapsapotek i Skara och hans humanmedicinska verksamhet. Uppsala medicinhistoriska förening 2010, 66-69.
file:///C:/Users/Admin/AppData/Local/Temp/c_57369-1_3-k_arsskrift2010-1.pdf
3. Hernquist, P. En kort undervisning för Barnmorskor. Handskrift nr 188, Hernquistbiblioteket i Skara. Odaterat (sent 1700-tal – tidigt 1800-tal). 67 sidor.
4. Dyrendahl, I. Peter Hernquist från Härlunda. Meddel nr 38 från Veterinärhistoriska museet i Skara, 1996.

5. Räf, P-O. Petter Hernquist: Artis veterinariae inrättningens constitutioner. Meddel nr 13 från Veterinärhistoriska museet, Skara, 1987.
6. Ratzeburg, C. Handbuch der Zoopharmacologie für Tierärzte, Theil 1-2. Berlin, 1801-1803
7. Tidén, L. Anteckningar vid läsandet av Denman: Introduction to the practice of Midwifery, London, 1805. Handskrift nr 0275, Hernquistbiblioteket i Skara. Odaterat. 4 sidor.
8. Einarsson, S. Harry Stålfors – den svenska veterinär-obstetrikens grundare, Del 1, Svensk veterinärtidning, 2008, nr 6, 29-34.
9. <http://emilia.bloggplatsen.se/2007/08/29/> Läst 19 aug 2021.
10. Dyrendahl, I. Kompendium i obstetrik. Efter prof. Lagerlöfs föreläsningar. Stockholm 1947, 1-321.

---ooo0ooo---